

*Акімова А. О.,
аспірантка кафедри цивільного процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ОСОБЛИВОСТІ ПРИРОДИ І СПЕЦИФІКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ІЗ ЗАХИСТУ СПАДКОВИХ ПРАВ

Анотація. Статтю присвячено питанням визначення особливостей природи та специфіки правового регулювання відносин із захисту спадкових прав. Доведено, що особливості судового розгляду спорів, що виникають зі спадкових правовідносин, зумовлені тією специфікою, що притаманна вирішенню окремих спадкових спорів, а також тими особливостями, що визначають спадкові правовідносини серед інших видів цивільних правовідносин. Визначено, що ступінь законодавчого регулювання спадкових правовідносин сьогодні не відповідає запитам суспільства на остаточне впорядкування цих відносин, доктрина цивільного права не відрізняється єдністю підходів до вирішення ключових проблем захисту спадкових прав.

Визначено, що правовідносини у галузі спадкування є комплексом взаємопов'язаних самостійних правовідносин, що виникають на підставі юридичного факту відкриття спадщини; правовідносин, що виникають щодо охорони спадкового майна; правовідносин із факту прийняття чи відмови від спадщини; правовідносин щодо виконання заповіту тощо. Доведено, що право спадкування тісно пов'язано з правом власності, оскільки спадкування дає змогу власнику реалізувати своє право щодо розпорядження майном, є одним із найпоширеніших засобів набуття права власності й слугує його охороні.

З'ясовано, що нормативно-правове регулювання процесуального розгляду справ щодо спадкування включає норми різних галузей права; як національні, так і міжнародно-правові норми; процесуальні та матеріальні норми, що у своїй сукупності опосередковують засади та особливості вирішення цієї категорії справ. Визначено, що всі спори, які виникають зі спадкових правовідносин як різновиду цивільних правовідносин, вирішуються в порядку цивільного судочинства.

Правове регулювання спадкових відносин здійснюється на основі сукупності правових норм, які містяться в нормативно-правових актах різної юридичної сили та якими тим чим іншим чином визначено сутність та порядок переходу прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Для досягнення мети судочинства, що полягає в правильному вирішенні спору та прийнятті вмотивованого рішення, суд повинен керуватися правильно вибраною нормою закону. Відповідно, необхідно з'ясувати межі та джерела правового регулювання спадкових відносин. Для забезпечення повноти та об'єктивності дослідження важливим є коректне визначення обсягу нормативно-правового матеріалу, що потребує аналізу в ході дослідження. Спадкові відносини регулюються ЦК України, Законами України «Про нотаріат», «Про міжнародне приватне право», іншими законами, а також прийнятими відповідно до них підзаконними нормативно-правовими актами. До перелічених вище нормативно-правових актів необхідно додати Кон-

ституцію України, Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. У судовій практиці широко застосовується також Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7 та Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ від 16 травня 2013 р.

Ключові слова: спадкові правовідносини, спори щодо спадкування, спадкове право, правове регулювання.

Постановка проблеми. Наукове осмислення природи спадкових відносин та обґрунтування особливостей розгляду спорів, які з них виникають, є передумовами єдності правозастосовної практики й уникнення колізій щодо застосування норми права. Звичайно, проблематика структури та динаміки спадкових правовідносин стала об'єктом дослідження багатьох вчених та провідних спеціалістів у галузі цивільного права. Питання захисту спадкових прав в судовому та позасудовому порядку неодноразово ставали предметом досліджень представників науки цивільного права, а також науки цивільного процесу. Встановлення особливостей судового вирішення спорів за окремими категоріями справ щодо спадкування стало предметом дослідження таких учених, як С.В. Васильєв, І.В. Граніна, І.В. Долганов, О.Є. Кухарев, О.І. Сліпченко, О.П. Печений. Окремі аспекти, пов'язані зі встановленням сутності спадкового права та спадкових правовідносин, розглядали Ю.О. Заїка, О.І. Нелін, С.О. Рябоконт, А.А. Степанюк, Н.В. Черногор, В.Ю. Чуйкова, Н.П. Шама, С.О. Харитонов, О.Ю. Цибульська та інші вчені.

Мета статті полягає у визначенні природи й специфіки правового регулювання відносин із захисту спадкових прав.

Вклад основного матеріалу дослідження. Спадкування – це комплекс самостійних, проте водночас взаємопов'язаних правовідносин, зокрема правовідносин, що виникають із факту відкриття спадщини; прийняття чи відмови від неї; правовідносин, що виникають щодо охорони спадкового майна; щодо виконання заповіту. Головною рисою спадкових правовідносин, яка дає змогу відмежовувати їх від інших цивільних правовідносин, є те, що вони виникають у зв'язку з переходом майна від однієї особи до іншої, а також зумовлені єдиною причиною, а саме смертю власника [3, с. 12].

Вибираючи теоретичні основи дослідження, маємо вибрати підхід до співвідношення спадкових правовідносин, які є частиною назви теми дослідження, та тих суспільних правовідносин, що є предметом статті. До питання значимості системного оцінювання норм матеріального й процесуального права та їх внутрішніх зв'язків у співвідношенні, взаємодії, у «єдності форми і змісту» [2, с. 164] неодноразово зверталися цивілісти-процесуалісти. В контексті дослідження важливим є коректне розуміння не лише сфери тих відносин,

що досліджуються, але й ступеня їх взаємозв'язку зі спадковими правовідносинами.

Особливості судового розгляду спорів, що виникають зі спадкових правовідносин, зумовлені тією специфікою, що притаманна вирішенню окремих спадкових спорів, а також тими особливостями, що визначають спадкові правовідносини серед інших видів цивільних правовідносин.

Спадкові правовідносини складають предмет правового регулювання підгалузі спадкового права. Виходячи з теорії права та позиціонування спадкового права як підгалузі цивільного права, можемо сказати, що спадкові правовідносини – це суспільні відносини, які виникають, змінюються або припиняються на основі цивільно-правових норм під час переходу прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців), учасники яких мають суб'єктивні права та виконують юридичні обов'язки.

Визначний теоретик права В.С. Нерсисянц розумів під правовим відношенням необхідну реалізовану нормою права форму взаємовідносин суб'єктів права в процесі набуття та використання ними конкретно визначеного суб'єктивного права або створення чи виконання конкретно визначеного юридичного обов'язку [6, с. 504]. Ще один представник загальнотеоретичної юриспруденції О.Ф. Скакун визначає правовідносини як врегульовані нормами права й забезпечувані державою вольові суспільні відносини, що виражаються в конкретному зв'язку між суб'єктами, а саме правомочними (носіями суб'єктивних прав) і зобов'язаними (носіями обов'язків) [11, с. 384].

Як бачимо з положень доктрини цивільного права, правовідносини у галузі спадкування є комплексом взаємопов'язаних самостійних правовідносин, що виникають на підставі юридичного факту відкриття спадщини; правовідносин, що виникають щодо охорони спадкового майна; правовідносин із факту прийняття чи відмови від спадщини; правовідносин щодо виконання заповіту тощо, тому не випадково, що право спадкування тісно пов'язано саме з правом власності, оскільки спадкування дає змогу власнику реалізувати своє право щодо розпорядження майном, є одним із найпоширеніших засобів набуття права власності й слугує його охороні [12, с. 9].

Щодо визначення поняття «спадкові правовідносини» («спадкове правовідношення») в юридичній літературі немає остаточної єдності поглядів. Вдалим вважаємо визначення, яке наводить В.В. Валах, за яким спадкове правовідношення є суспільним відношенням, яке врегульоване нормами спадкового права, що виникає між спадкоємцями та іншими особами (кредиторами та боржниками спадкодавця, виконавцем заповіту, нотаріусом тощо) щодо здійснення спадкоємцями права спадкування [1, с. 7].

Так, на думку О.Є. Рябокони, спадкове правовідношення – це цивільно-правове відношення, яке виникає на підставі норм спадкового права, тобто через смерть фізичної особи (спадкодавця), та, як правило, волевиявлення його учасників, яким між останніми встановлюється комплекс прав та обов'язків щодо універсального та сингулярного спадкового наступництва в тих майнових та особистих немайнових правах та обов'язках, які не припиняються зі смертю спадкодавця [10, с. 7].

Нормативно-правове регулювання процесуального розгляду справ щодо спадкування включає норми різних галузей права; як національні, так і міжнародно-правові норми; проце-

суальні та матеріальні норми, що у своїй сукупності опосередковують засади та особливості вирішення цієї категорії справ.

Основою розгляду вказаної категорії справ судами є ст. 15 ЦПК України, відповідно до якої розгляд справ щодо захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин, здійснюється в порядку цивільного судочинства [13], тобто всі спори, які виникають зі спадкових правовідносин як різновиду цивільних правовідносин, вирішуються в порядку цивільного судочинства. Однак у законі чітко не визначено те, про які конкретно відносини йдеться.

Правове регулювання спадкових відносин здійснюється на основі сукупності правових норм, які містяться в нормативно-правових актах різної юридичної сили та якими тим чим іншим чином визначено сутність та порядок переходу прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). В.А. Чуловський, досліджуючи природу спадкових правовідносин у дисертаційному дослідженні, доходить висновку, що спадкові відносини регулюються нормами приватного права України, якщо інше не випливає з норм Закону України «Про міжнародне приватне право» і не суперечить Конституції України. Правова природа спадкових відносин обумовлена взаємодією та взаємозв'язком норм спадкового права з нормами інших галузей права, зокрема нормами нотаріального процесу, цивільного процесу, цивільного права, міжнародного приватного права, податкового права [15, с. 192].

Для досягнення мети судочинства, а саме правильного вирішення спору та прийняття вмотивованого рішення, суд повинен керуватися правильно вибраною нормою закону. Відповідно, необхідно з'ясувати межі та джерела правового регулювання спадкових відносин. Для забезпечення повноти й об'єктивності дослідження важливо правильно визначити обсяг нормативно-правового матеріалу, що потребує аналізу під час дослідження.

Відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30 травня 2008 р. № 7 спадкові відносини регулюються ЦК України, Законами України «Про нотаріат», «Про міжнародне приватне право», іншими законами, а також прийнятими відповідно до них підзаконними нормативно-правовими актами [8]. До перелічених вище нормативно-правових актів необхідно додати Конституцію України, Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. У судовій практиці широко застосовуються також Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30 травня 2008 р. № 7 та Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» від 16 травня 2013 р. № 24-753/04-137.

Як бачимо, окрім базового для всіх цивільних правовідносин ЦК України, великий масив нормативного матеріалу також має бути врахований під час вирішення спорів, що виникають зі спадкових відносин. В цьому контексті необхідно зазначити одразу декілька особливостей правового регулювання спадкових відносин, хоча основним кодифікованим нормативно-правовим актом, яким врегульовано спадкове право, є ЦК України. Проте, відповідно до п. п. 1, 4 Прикінцевих та перехідних

положень, ЦК України 2004 р. набув чинності 1 січня 2004 р., а до правовідносин, що виникли до цього моменту, застосовуються норми ЦК УРСР 1963 р. Також правове регулювання спадкових правовідносин здійснюється на основі Закону України «Про нотаріат».

Щодо умов прийняття судом у справі щодо спадкування законного рішення необхідно згадати дилему, що ставилася перед суддями з прийняттям нового ЦПК України. Дослідники цивільно-процесуальних правовідносин, розглядаючи спори, що виникають зі спадкових правовідносин, до прийняття чинного ЦПК, вказували на необхідність обов'язкового виконання положення ст. 360-7 ЦПК України 2004 р., ч. 1 якої зазначала таке: «Висновок Верховного Суду України щодо застосування норми права, викладений у його постанові, прийнятій за результатами розгляду справи з підстав, передбачених пунктами 1 і 2 частини першої статті 355 цього Кодексу, є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права».

Висновок щодо застосування норм права, викладений у постанові Верховного Суду України, має враховуватися іншими судами загальної юрисдикції при застосуванні таких норм права. Суд має право відступити від правової позиції, викладеної у висновках Верховного Суду України, з одночасним наведенням відповідних мотивів» [14].

Як зазначають практичні юристи, застосування для мотивування рішень судів висновків Верховного Суду України є надзвичайно важливим, незважаючи на те, що трапляються випадки, коли один висновок Верховного Суду суперечить іншому в тотожних правовідносинах [4].

Однак навіть за часів існування цього положення в ЦПК України нерідко відступали від правової позиції, викладеної у висновках Верховного Суду України, без наведення відповідних мотивів або пріоритетним визначали рішення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ.

Як бачимо з Рішення Оржицького районного суду Полтавської області від 29 квітня 2008 р. у справі № 2-203|2008 р., мотивуючи поважність причини пропуску строку своєю юридичною необізнаністю, похилим віком та станом здоров'я, позивач звернувся до суду з вимогою визначити додатковий строк для подання заяви про відмову від спадщини строком у 3 місяці. Судом встановлено, що нормами Цивільного кодексу прямо не передбачено можливості врегулювання питання, що поставлено у позовній заяві. Однак з урахуванням аналогії закону та аналогії права, згідно зі ст. 8 ЦК України, якщо цивільні відносини не регулюються цим кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону). За неможливості використання аналогії закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються щодо загальних засад цивільного законодавства (аналогія права) [9].

Щодо цього думку висловив ВСУ у своїй Постанові Пленуму «Про судову практику в справах про спадкування» 2008 р., встановивши, що, вирішуючи питання про визначення особи додаткового строку, суд досліджує поважність причини пропуску строку для прийняття спадщини. При цьому необ-

хідно виходити з того, що поважними є причини, пов'язані з об'єктивними, непереборними, істотними труднощами для спадкоємця на вчинення цих дій [7].

З прийняттям нового ЦПК України положення про обов'язковість застосування правової позиції Верховного Суду під час вирішення судом спорів було виключено з тексту закону. В юридичному середовищі висловлювалися одразу декілька позицій щодо цієї ситуації: від прогнозування остаточної відмови суддів від врахування позиції Верховного Суду України до можливості використання положень з постанов ВСУ за правилами «аналогії права» відповідно до ч. 9 ст. 10 ЦПК України [4; 5].

Остаточну крапку у дискусії поставив законодавець шляхом внесення змін до ст. 13 Закону України «Про судоустрій та статус суддів». Згідно з ч. 6 цієї статті висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, враховуються іншими судами під час застосування таких норм права. Таким чином, питання обов'язкового врахування позиції ВСУ під час вирішення судами спорів, що виникають зі спадкових правовідносин, залишається актуальним сьогодні. У зв'язку з цим у п. 7 Перехідних положень нового ЦПК передбачено, що суд, який розглядає справу в касаційному порядку у складі колегії суддів або палати (об'єднаної палати), передає справу на розгляд Великої Палати Верховного Суду, якщо така колегія або палата (об'єднана палата) вважає за необхідне відступити від висновку щодо застосування норми права в подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Верховного Суду України [14].

Висновки. Отже, можемо зробити висновок, що ні ступінь законодавчого регулювання спадкових правовідносин не є відповідним запиту суспільства на остаточне впорядкування цих відносин, ні доктрина цивільного права не відрізняється єдністю підходів до вирішення ключових проблем захисту спадкових прав.

Література:

1. Валах В.В. Порівняльно-правової характеристика спадкових правовідносин в Україні та зарубіжних країнах (Російській Федерації, Франції, Німеччині, США) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук ; Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України. Київ, 2009. 19 с.
2. Горшенев В.М. Теория юридического процесса. Харьков : Высшая школа, 1983. 191 с.
3. Заїка Ю.О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 ; Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка. Київ, 2007. 33 с.
4. Каланжов В.І. Чи обов'язкове врахування судами нижчих інстанцій правової позиції Верховного Суду за новим ЦПК? URL: https://protocol.ua/ua/chi_obov_yazkove_vrahuvannya_sudami_nizshih_instantsiy_pravovoi_pozitsii_verhovnogo_sudu_za_novim_tspk.
5. Луспенник Д.В. Відступлення від правових висновків ВСУ: аналіз судової практики у цивільних справах. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/543569>.
6. Нерсисян В.С. Общая теория права и государства : учебник для юридических вузов и факультетов. Москва : НОРМА, 1999. 552 с.
7. Про судову практику в справах про спадкування : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08>.
8. Про судову практику у справах про спадкування : Постанова Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7. *Вісник Верховного Суду України*. 2008. № 6. С. 17.

9. Рішення Оржицького районного суду Полтавської області від 29 квітня 2008 р. № 2-203/2008 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/6209479>.
10. Рябоконт Є.О. Спадкове правовідношення в цивільному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 ; Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка. Київ, 2002. 20 с.
11. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник / пер. з рос. Харків : Консум, 2001. 656 с.
12. Спадкове право : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / ред. О.В. Нестерцова-Собакарь. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2017. 164 с.
13. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 березня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. С. 356.
14. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. *Офіційний вісник України*. 2004. № 16. Ст. 11.
15. Чуловський В.А. Правове регулювання спадкових відносин в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. Івано-Франківськ, 2018. 225 с.

Akimova A. Features of nature and specifics of legal regulation of relations on protection of hereditary rights

Summary. The article deals with the issues of determining the peculiarities of the nature and specifics of the legal regulation of relations on the protection of hereditary rights. It is proved that the peculiarities of litigation of disputes arising from hereditary legal relations are caused by the specificity that is inherent in the resolution of certain hereditary disputes, as well as by those features that determine hereditary legal relations among other types of civil legal relations. It is determined that the degree of legislative regulation of hereditary legal relations today is not in line with society's request for the final ordering of these relations, the doctrine of civil law does not differ in the unity of approaches to solving key problems of protection of hereditary rights.

Inheritance relationships have been found to be a complex of interrelated independent legal relationships that arise on the basis of a legal fact of opening an inheritance; legal relations arising in relation to the protection of hereditary property;

legal relations from the fact of acceptance or abandonment of inheritance; legal relations regarding the execution of the will, etc. It is proved that the right of inheritance is closely linked to the property right, since inheritance allows the owner to exercise his right to dispose of property, is one of the most common means of acquiring property rights and serves his protection.

It is found that the regulatory regulation of procedural inheritance cases includes: rules of various branches of law; both national and international rules; procedural and substantive norms which, in their totality, mediate the principles and peculiarities of the resolution of this category of cases. It is determined that all disputes arising from hereditary legal relations as a type of civil legal relations are resolved in the order of civil proceedings.

Legal regulation of hereditary relations is carried out on the basis of a set of legal norms contained in normative-legal acts of different legal force and which, in this way, determines the essence and procedure of transfer of rights and duties (inheritance) from the deceased individual to other persons. In order to achieve the purpose of the judiciary – to resolve the dispute properly and make a reasoned decision, the court must be guided by a properly chosen rule of law. Accordingly, it is necessary to find out the limits and sources of legal regulation of hereditary relations. In order to ensure the completeness and objectivity of the study, it is important to correctly identify the amount of regulatory material that needs analysis in the course of the study. Hereditary relations are regulated by the Central Committee of Ukraine, the laws of Ukraine “On Notary”, “On Private International Law”, other laws, as well as by-laws and regulations adopted in accordance with them. The above-mentioned normative legal acts should also be supplemented with the Constitution of Ukraine, the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950. The case law of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine No. 7 of May 30, 2008 and the letter of the High Specialized Court of Ukraine on of civil and criminal cases of 16.05.2013.

Key words: inheritance, inheritance disputes, inheritance law, legal regulation.